

УДК 811.161.2'373.7

**Л. І. ЯКОВЕНКО. Українські прокльони
у лінімоментальному аспекті**

В статті розглядаються українські вигуківі фразеологізми, що містять у своєму значенні побажання позбутися когось / чогось, визначається їх статус, досліджується внутрішня форма, виділяються концепти, що залучаються до мовної репрезентації ситуації прокльону.

Ключові слова: вигуківі фразеологічні одиниці (прокльони), мовленнєвий акт, внутрішня форма, концепт.

The Ukrainian exclamatory phraseological units, which contains in its importance a wish to dispose of someone / anything, are considered in article. It is defined their status, is researched the internal form, allocated concepts, which are attracted to language representation of curse.

Key word: exclamatory phraseological units (curses), speech act, internal form, concept.

Для дослідження менталітету за даними мови чи не найбільш плідним виявляється фразеологічний матеріал, що зумовлено особливостями фразеологічного значення. По-перше, фразеологізми служать не стільки для називання певних ситуацій, скільки для вираження мовцем свого ставлення до цих ситуацій. По-друге, сума значень окремих компонентів не дає цілісного фразеологічного значення - воно є результатом певного переосмислення первинного словосполучення шляхом метафоризації, метонімізації та інших

образних засобів. Семантика фразеологічних одиниць заглиблена у гносеологічний процес: в умовах безпосереднього спонтанного мовного спілкування виникає потреба оперативної й з мінімальними витратами мовленнєвих зусиль назвати якусь реалію й одночасно виразити своє ставлення до неї; саме за цих умов людина звертається до добре пізнаних предметів і явищ об'єктивної дійсності й через образи-уявлення характеризує нові [23:58].

Останнім часом увага дослідників різних галузей гуманітарних наук змістилася з особливостей світосприйняття окремої особистості на менталітет цілої нації. Видатний німецький філософ і психолог К. Ясперс, досліджуючи рефлексивні світосприймальні настанови, зазначав: "Щоб бачити життя людини, треба знати, як вона переживає момент" [27:108]. Очевидно, те ж саме можна сказати і про певну лінгвокультурну спільноту. Саме мовна репрезентація моменту, що відзначається певною напруженістю емоцій, крайнім виявом негативних почуттів, є об'єктом нашого дослідження. Матеріалом для нього послужили прокльони- фразеологічні одиниці, які виражають різкий осуд кого-, чого-небудь, велике обурення, ненависть. Нами були відібрані фразеологізми, компонентом значення яких є побажання позбутися кого-, чого-небудь. За традиційною класифікацією вони відносяться до вигуківих. На наш погляд, термін *прокльон (проклін)* більше відповідає їх змісту та прагматичній спрямованості.

В українському мовознавстві ці одиниці ще не досліджувалися окремо, однак деякі з них послужили матеріалом при загальному огляді українських вигуківих фразеологізмів. Так, Г. Кузь розглядає вплив християнського світогляду на компонентний склад та функції вигуківих фразеологізмів [8]. Дослідниця зазначає, що більша частина вигуківих фразеологізмів витворена на базі язичницького міфологічного світобачення; ідея надання слову магичних функцій сягає древніх ритуалів. Аналізуючи ФО, що виникли в період язичництва, та їх відповідники, які містять християнську символіку, авторка доходить до висновку, що в результаті трансформації лексичного складу та семантики вигуківих фразеологізмів змінилася її функціональна природа: магична функція замінюється номінативною, моделюючою, розважальною, розважально-орнаментальною [8:236].

Мета дослідження - визначити статус прокльонів у фразеологічному фонді мови, встановити внутрішню форму аналізованих одиниць для виявлення способів усунення певної перешкоди, виділити концепти, що залучаються до мовної репрезентації ситуації прокльону. На перший погляд, останні питання більше належать діахронії, ніж синхронії, оскільки первинні значення

сл.в стерті, невиокремлені з фразеологічного значення. Однак ми цілком згодні з думкою дослідника С. Б. Берлізона, що при умотивованості фразеологізму і при його демотивації в нашій пам'яті фактично зберігаються два семантичних плани: пряме й переосмислене значення компонентів, усього словосполучення в цілому, невідповідність між якими створює експресивність [2:29]. Сумісне бачення двох явищ, тобто одночасне усвідомлення прямих і переносних значень структурних компонентів ФО, що породжує двоплановість їх значення, відзначає також дослідник Ю. А. Гвоздарев [3:5].

Як відомо, фразеологізми відносяться до мовних одиниць, що мають певні аналітичні та синтетичні форми, можуть мати омоніми, синоніми та антоніми, а також включатися до системи синтагматично-парадигматичних відношень у мові. В сучасних розвідках фразеологізмам надають різного статусу, що зумовлене, в першу чергу, ракурсом дослідження. Так, В. М. Телія розглядає фразеологізми як мікротексти [17: 8], Г. Г. Слишкін включає їх до прецедентних текстів [16], М. О. Луценко, В. І. Карасик до креативних міні-текстів [9:260], [6:13-14]. Г. Л. Пермяков вказує на суттєву різницю між словами, фразеологічними зворотами, з одного боку, і пареміями, до яких він відносить і прокльони, - з іншого, зазначаючи, що перші виступають як знаки речей чи понять, а другі - як знаки ситуацій чи відношень між речами. Дослідник відносить паремії (і прокльони у тому числі) до фольклорних текстів, що характеризуються ситуативністю, мають тему, три чітко виражених автономних плани (композиційної та семіотичної структури та план реалій) [15:251-252].

В. М. Мокієнко стверджує, що довільний фразеологізм в ролі номінативного знаку "мові практично не потрібний" [10:347], тобто він виконує не стільки репрезентативну, скільки емотивну, прагматичну, функції. Останнє твердження дає можливість розглянути **прокльони** з точки зору комунікативної спрямованості, оскільки ці одиниці в **найбільшій** мірі спрямовані на адресата, передбачають ситуацію наявності спільного фонду знань та певного предмету комунікації. Так, М. Ф. Алефіренко стверджує, що вторинне **знакоутворення** спирається не на предмет думки, **а на** комунікативно-прагматичні потреби - знайти оптимальну форму **здуманого** впливу на реципієнта: "Розуміння прецедентного феномену **спрямоване не** стільки на дешифрування мовних знаків та співвіднесення їх з **предметами** реального світу, скільки на досягнення комунікативної мети та ілюктивного змісту дискурсу, у якому цей прецедентний вислів використовується" [1:75].

Проблеми, пов'язані з теорією мовленнєвих **актів**, **досить повно висвітлені** в працях Дж. Серля, Дж. Остіна, А. **Вежбицької**, З. **Вендлера** та інших

дослідників. Більшість з них підкреслює ілокутивну силу мовленнєвих актів та використання при їх введенні в мовлення перформативів як експліцитно, так і імпліцитно. А. Вежибицька на конкретних прикладах продемонструвала введення мовленнєвих актів перформативними дієсловами *говорити, повідомляти*. Незалежно від того, чи входять ці дієслова у висловлення експліцитно чи імпліцитно, в них міститься одиниця "я говорю" [25:122-146]. З. Вендлер уточнює, що для перформативів, які вводять мовленнєвий акт, найбільш характерними є форми першої особи, однини, теперішнього часу [24:148-149].

Дослідження фразеологізмів у світлі теорії мовленнєвих актів було здійснено Т. З. Черданцевою, яка аналізує російські та італійські прислів'я. Авторка зазначає, що розгляд прислів'їв як потенційних (здатних до актуалізації, введення в мовлення) та стійких (тобто таких, що завжди зберігають граматику та лексичний склад) мовленнєвих актів є доцільним як з погляду теорії, так і практики їх вивчення. При використанні в мовленні прислів'я можуть виступати і як прямі, і як непрямі стійкі мовленнєві акти [22:8]. Прислів'я, так само, як і мовленнєві акти, здатні до актуалізації в мовленні, хоча і мають значні відмінності від них [22:17].

Затвердженням багатьох вчених, міфопоетичній свідомості властива віра в те, що слово має магічну силу, що воно здатне впливати на ситуацію; сам факт виголошення прокльону на чиюсь адресу є певною магічною дією. У слов'ян прокляття призводить до викрадення нечистою силою, тобто до смерті: "Проклянєшь ребєнка [т. е. скажєшь "Понєси тебє лєший!"], да как убьєшь. ..." [11:89]. Дослідниця Новикова, аналізуючи українські замовляння, зазначає, що для певного праєтапу людської думки "слово" і "діло" взагалі ледве чи не синоніми, що дістало своє відбиття в найдавніших індоєвропейських мовах [12:13].

Як бачимо, вживання певних словесних формул, у тому числі й прокльонів, передбачає зміну позамовної дійсності. Таким чином, прокльон у контексті теорії мовленнєвих актів ми можемо трактувати як нерлокутивний мовленнєвий акт. Аналізовані вигуківі фразеологізми характеризуються наявністю ілокутивної сили. Однак у більшості випадків передбачається вплив не на поведінку адресата, а на поведінку вищих сил, які можуть змінити ситуацію. Тобто можна стверджувати, що більша частина досліджуваних одиниць може розглядатися як непрямий мовленнєвий акт (напр., *щоб його кінський грець узяв* [4:324]; *щоб грець попоносив на вилах* [4:324]; *бодай лихий ухопить* [21:243]; *бодай його пранці та болячки з їли* [21:45];

шляк би трафив [21:966]; *хай його Бог поб'є* [21:198]; *побий його Хрест* [21:198]; *щоб чорт побрав* [21:954]; *щоб враг узяв* [21:954]; хай чорт бере [21:951]; *нехай нечистий візьме* [21:951]; *бодай лихий ухопить* [21:51] і под.). Порівняно невелика частина відібраних вигуківих фразеологізмів містить безпосереднє звертання до адресата і може бути кваліфікована як прямий мовленнєвий акт: */дм к свиням* [21:349], *іди к бісовому батькові* [21:350], *іди к чорту* [21:349], *іди к бісу* [21:349], *іди на всі чотири боки* [21:349] тощо.

Конотативний елемент фразеологічного значення має багато точок перетину з поняттям менталітету. Це, в першу чергу, вираження мовцем ставлення до явищ дійсності, до певних ситуацій, до речей, предметів тощо. Однак у нашому випадку він відіграє менш важливу роль, оскільки в емоційному та експресивному плані відібрані нами прокльони відзначаються відносною однорідністю - в них переважають негативне ставлення до предмету мовлення, їм властивий високий ступінь експресії (бажання позбутися якомога швидше і безповоротно, щоб і сліду не залишилося). Це зумовлено самою ситуацією їх вживання, яка передбачає переступання певної межі, порушення морально-етичної норми "не бажай іншому того, чого собі не бажаєш", та релігійної заборони вживати прокльони.

Таким чином, для дослідження менталітету на матеріалі, обраному нами, слід в першу чергу звернутися до внутрішньої форми аналізованих одиниць та до окремих значень слів, що входять до їхнього складу. Значна частина прокльонів за своєю внутрішньою формою характеризується прагненням усунути перешкоду шляхом покарання надприродними силами: хам *його Бог поб'є; побий його Хрест; щоб чорт побрав; щоб враг узяв; хай чорт бере; нехай нечистий візьме; бодай лихий ухопить*.

Досить поширеними є бездієслівні конструкції з компонентом чорт та його евфемізмами: *до дідька [лисого]* [21:242]; *ану, геть к чорту* [21:957], *ну к нечистому* [21:957]; *хай йому дідько* [30:243]; *до диявола* [21:957].

Як бачимо, кількісно переважають одиниці з компонентом чорт та його евфемізмами враг, нечистий, лихий. Очевидно, сама ситуація порушення релігійної заборони на прокляття не сприяє більш широкому вживанню слів на позначення позитивних сил (згадаймо настанову християнської релігії любити своїх ворогів). Показовими у цьому плані є також дієслова побити у сполученні з *Бог, Хрест і вхопити* відносно чорт та його заміників. *Хай його Бог візьме, *бодай Хрест узяв* недопустимо у ролі прокльонів, оскільки внутрішня форма вказує на позитивні наслідки таких дій. Таким чином,

спостерігаємо не лише бажання усунути певну перешкоду, але й призвести до тяжких наслідків для адресата.

Фразеологізми *щоб тобі так жити!* [19:321], *щоб ти так ди-хав!* [19:321], *щоб у тебе так душа була!* [19:321] також підтверджують небажання порушувати заборону на прокляття, де так сприймається як заперечення, а вся фразема-як завуальований проклін. Як справедливо зазначає Г. Кузь, "це своєрідний компроміс між язичницькою та християнською системами. Така побудова частин проклять, клятв дає підстави для їх зіставлення із замовляннями, які ще тісніше пов'язані з періодом архаїчного, міфологічного мислення" [8:235].

До цієї групи приєднуються одиниці, які можна зіставити з заклинаннями: *іди к свиням* [21:349], *іди к бісовому батькові, іди к чорту, іди к бісу, іди на всі чотири боки* [21:349], *іди на чотири вітри* [21:349]. Наказовий спосіб дієслова у першій особі однини вказує на безпосереднє звертання до адресата, на відсилання його до нечистої сили (к бісу, к чорту, к бісовому батькові). Відсилання к свиням також може бути інтерпретованим як відсилання до нечистої сили, де поєднуються два плани: план реалій (свиня - брудна, нечиста тварина) та план символів (у Ветхому Заповіті свиня - відноситься до нечистих тварин, заборонених для споживання у їжу; у Новому - Христос відсилав легіон нечистої сили в нечистих для іудеїв тварин — свиней). Таким чином, спостерігаємо у цьому випадку актуалізацію семи нечистий, що призводить до переосмислення значення компоненту фраземи.

Відсилання на всі чотири боки, на всі чотири вітри, очевидно, передбачає чотиричленну горизонтальну модель світу; чотири сторони світу; "весь світ" за горизонталлю. Вітер у народній фразеології виступає символом нищення та перенесення. Вирази з компонентом вітер мають відтінок *раптово, безслідно, марно: полетіти за вітром 'безслідно зникнути, пропасти'; як вітром здуло 'хто- або що-небудь безслідно зник (зникло)'; як вітром розвіяло 'що-небудь зникло безслідно'* тощо.

Наступна група одиниць містить накликання на недруга тяжких хвороб: *хай би грець забрав* [21:197]; *щоб його кінський грець узяв* [4:324]; *грець його побивай* [4:324]; *щоб грець попоносив на вилах; бодай грець спалив у діжкі; бодай його пранці та болячки з "їли; шляк би трафив; ішляк би вибив до кришки й до пруття*, де грець - апоплексичний удар, параліч [15:164], пранці - сифіліс [15:516]. Слово шляк зареєстроване у Словнику української мови [15:492] лише у складі фразеологізму без тлумачення лексичного значення. В інших словниках його тлумачення також відсутнє. Однак є під-

стави вважати, що названа фразема - запозичення з польської мови. Так, у польській маємо співзвучний проклін *szlag go trafi*, де *szlag* - апоплексичний удар [26:1036]. Як бачимо, у цій групі одиниць переважають варіанти назви однієї хвороби - апоплексичного удару (*шляк, грець*). Однак з причини застарілості зазначені слова не сприймаються носіями мови як назви хвороб, відбувається повна їх десемантизація, в результаті чого ці фраземи вживаються також відносно неживих предметів: *Оці панські порядки, шляк би їх трафив, мені вже в печінках сидять (Ф. М. Малицький)* [21:966]; Ну й погода, грець її побивай, - ремствував колгоспний їздовий (Рад. Укр.) [21:243]. Таким чином, проклін у даному випадку вживається суто за традицією, мовці не апелюють до його внутрішньої форми. Інші назви хвороб (чума, холера, трясця і под.) зустрічаються в українських прокльонах, але за словниковими дефініціями ФСУМ вони не містять у своєму значенні семи 'бажання позбутися когось, чогось'. Хоча, на наш погляд, їх внутрішня форма дає можливість вживати їх в такому значенні. Про це свідчать також відмінності у тлумаченні цих одиниць у різних словниках. Пор.: *чума б забрала* - вживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь - *Чума б тебе забрала за таку роботу* [21:958]. В СУМ, навпаки, словникова дефініція цієї фраземи містить названу сему, однак приклад її не підтверджує: *"Я перемагаю страх, бо я хоробра людина. І сержант в мене попередую хоробрій, Орлюк, чума б його забрала (Довженко)"* [15:516]. У останньому випадку реалізується значення 'вираження захоплення ким-, чим-небудь', а не *"бажання позбутися когось, чогось"*. Тобто у даному випадку спостерігаємо зміну функціональної природи вигуківого фразеологізму, який у цьому випадку вже не належить до прокльонів.

Одиниці *цур тобі, пек тобі* [21:942]; *хай йому цур* [21:942] та подібні до них відзначаються найвищим ступенем злиття та десемантизації компонентів. Навіть звернення до етимологічних джерел не дає однозначного тлумачення компонентів *цур, пек*. Так, О. О. Потєбня вбачає у слові *цур* домашнє вогнище і домовика; Горяєв - давню міфологічну істоту - рід; назву вогню на домашньому вогнищі; назву місця, освяченого цуром для роду і межі; назву освяченого права власності роду [14:1222]. За етимологічним словником М. Фасмера, *пек-смола, дьоготь*, починаючи від Петра I; запозичене з голландської рек "смола" [20:226]. Дослідником Б. В. Кобилянським *пек* пов'язується з культовим поняттям пекла та міфонімом *Пекун* через давньоруське та старослов'янське *пъкъль, пьцьль "смола"* [7:43]. М. І. Зубов стверджує, що *пекун* і *пек* належать до міфонімів, походження

яких має табуїстичний характер і які утворені від слова пек в словесних оберегах типу цур тобі, пек [5:146]. Наведені пояснення свідчать про відображення язичницької міфопоетичної свідомості в цих одиницях та про їх найдавніше походження. Очевидно, десемантизація іменних компонентів не призвела до втрати магічної функції цих прокльонів, а, навпаки, підсилила її. Адже магічні дії передбачають ситуацію утаємничення, завуальованості. Як відомо, певна дія перетворюється на обряд у випадку, коли вона втрачає для виконавців сенс. Подібне спостерігаємо і в словесних формулах, що містять не зрозумілі для мовців слова *іліяк, грець, цур, пек* тощо.

Фразеологізми *грим би побив* (прибив, ударив) [21:198]; *щоб грим убив і блискавка спалила* [21:198] накликають на об'єкт прокльону караючі сили стихій - грим, блискавку. Для міфологічного мислення характерним є переконання, яке ще й досі можна зустріти в народі, що руйнівною силою є не лише блискавка, але й грим. Це виражається у нині вживаних виразах *грим убив* відносно вражених блискавкою людей, тварин, *грим спалив* - стосовно неживих предметів. У [8:234] ця фразема розглядається як звертання до Перуна, що є відголосом язичництва, свідчить про найдавніше її походження. На нашу думку, слід взяти до уваги, що для пересічного мовця слова *грим, блискавка* впродовж тисячоліття сприймалися лише як назви природних сил.

Дослідивши українські прокльони, ми дійшли таких висновків. З погляду теорії мовленнєвих актів вигуків фразеологізми слід визнати такими, що містять значну ілюктивну силу, а за своїм характером відносяться до перлюктивних мовленнєвих актів, оскільки мають на меті зміну позамовної дійсності. Серед них можна виділити прямі та непрямі мовленнєві акти.

Конотативний компонент значення прокльонів є досить однорідним - їм властивий високий ступінь експресії, переважають негативні емоції. Особливість полягає у тому, що емоційний елемент належить мовцеві, а експресивний спрямований у першу чергу на суб'єкт прокльону.

До мовної репрезентації прокльону з семантикою зникнення здебільшого залучаються концепти чорт (з *різними варіантами реалізацій в мовленні*), *грим, вітер, іліяк, грець*. Останні два сприймаються мовцями лише як репрезентанти таємничої караючої сили й не пов'язуються з реальним значенням слів, що їх представляють.

Основним способом усунення перешкоди є накликання нечистої сили (набагато рідше - кари Божої), насилання усіляких хвороб, здебільшого апоплексичного удару, відсилення до чорта, побажання кари природними стихіями. Звернення до етимології компонентів цих фразем свідчить про вплив

язичницького світогляду на їх формування та на зміну внутрішньої форми під впливом християнства. Десемантизація окремих компонентів досліджуваних одиниць підсилює їх магічну функцію.

В перспективі дослідження може бути анкетне опитування інформантів з метою встановлення найбільш часто вживаних вигуків фразеологізмів, з'ясування рівня поінформованості та асоціацій щодо значень окремих компонентів цих одиниць.

1. Алефиренко Н. Ф. Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация // Филологические науки. - 2002. - № 5.
2. Берлизон С. Б. Специфика семантики фразеологических единиц и роль структурных компонентов в её определении // Семантическая структура слова и фразеологизма. - Рязань, 1980.
3. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования. - Ростов, 1977.
4. Зубов Н. И. Древнерусская теонимия (проблемы собственного и нарицательного). - Дис. на соиск... канд. филол. наук. - Одесса, 1982.
5. Карасик В. И. О креативной семантике // Языковая личность: проблемы креативной семантики. - Волгоград, 2000.
6. Кобилянський Б. В. Східнокарпатські міфоніми // Мовознавство. - 1980. - № 1.
7. Кузь Г. Вплив християнського світогляд}' на компонентний склад та функції вигуків фразеологізмів // Біблія і культура. - Чернівці, 2000. - № 1.
8. Луценко Н. А. Об этимологическом аспекте фразеологии // В пространстве филологии. - Донецк, 2002.
9. Мокиенко В. М. Принципы этимологического анализа фразеологии // Philologia slavica. К 70-летию акад. Н. И. Толстого. - М., 1993.
10. Мороз О. Б. Чтоб ты лихая немочь изняла! // Русская речь. - 2000. - №1.
- И. Новикова М. О. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. - К 1993
12. Пермьяков Г. Л. К вопросу о струюуре наремиологического фонда // Типологические исследования по фольклору. - М., 1975.
13. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. - М.,
14. Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Кн. 1-4. -К., 1996.
15. Словник української мови. Т. 1-11.-К., у концепгы в созна-
16. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультуун нии и дискурсе. - М., 2000. мнрскиЙ прагматический и линг-
17. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, вокультурологический аспекты. - М.: Наука,

18. Українські замовляння. - К.: Дніпро, 1993.
19. Українські приказки, прислів'я і т. ін. / Уклад М. Номис. — К., 1993.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1987.
21. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1-2/ Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. - К., 1993.
22. Черданцева Т. З. Сопоставительный анализ русских и итальянских пословиц в свете теории речевых актов // Проблемы идиоэтнической фразеологии: Докл. на межвузовском семинаре. - Вып. 2. - СПб, 1997.
23. Эмирова А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии (Опыт семантического анализа фразеологических единиц). - Самарканд, 1972.
24. Vendler Z. Illocutionary suicide // Issues in the Philosophy of language, 1976.
25. Wierzbicka A. Act of speech // Semantic primitives. - Frankfurt-am-Main, 1972.
26. Wielki słownik polsko-rosyjski. - Warszawa - Moskwa, 1967.
27. Jaspers K. Psychologie der Weltanschauungen. - Berlin, 1925. - цит. за: Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. - К.: Фенікс, 1992.